

СИНОНІМІЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

У статті розглянуто синонімічну транспозицію, яка обумовлена семантичною структурою граматичних форм, з'ясовано проблему перехідності способових форм. Особливу увагу приділено передумовам транспозиції граматичної форми дієслова.

Зосереджено увагу на багатозначності терміна транспозиції. У статті проаналізовано вторинні функції граматичних форм дієслів, розглянуто синонімічне зближення цих форм, виділено окремі способові форми дієслова.

Ключові слова: транспозиція, синонімічне зближення, експресивність, семантика, модальність, темпоральність, метафоричність.

На сьогодні написано багато праць, присвячених проблемам транспозиції, що дозволяє виділити транспозицію як окремий напрямок науки про мову.

Проблема транспозиції пов'язана з найважливішими теоріями сучасного мовознавства: по-перше, з проблематикою функціональної граматики, розвиток якої відзначається надзвичайною активністю протягом останніх десятиліть; по-друге, з семантичною теорією, з проблемою смислу, яка поєднує лінгвістику, логіку, філософію і ряд інших наук. У сучасній лінгвістиці транспозиція (від лат. *transposition* - перестановка) – це вживання однієї мовної форми в функції іншої.

Транспозиція відіграє велику роль у побудові і функціонуванні мови, однак розподіл транспозиції на типи чи види інтерпретується лінгвістами неоднозначно. Так, на думку упорядників «Лінгвістичного енциклопедичного словника», переніс будь-якої мовної форми, наприклад, часу чи способу, – це транспозиція в широкому розумінні. Під транспозицією у вузькому розумінні, або функціональною транспозицією, розуміється вживання слова в функції іншої частини мови.

Існують інші класифікації транспозиційного процесу, в яких подається класифікація внутрішньомовної дієслівної транспозиції, зокрема деякі особові форми дієслова можуть вживатися не у власному змісті. Таке переносне вживання граматичних форм, їх переміщення у невластивий їх прямому значенню контекст, називається транспозицією.

Термін транспозиція є багатозначним. Ця лексема використовується на позначення: 1) конверсії частини мови; 2) уживання слова в функції іншої частини мови; 3) метафоричного вживання граматичної форми (транспозиція функцій) або цілого висловлення тощо.

Передумови транспозиції граматичної форми виступають такі чинники: 1) семна структурованість граматичного значення; 2) наявність сильних сем; 3) існування на рівні системи мови синонімічної форми, що вживається в прямому значенні на місці транспонованої форми [1, с. 110].

Транспозиція і синонімія – це дві сторони одного того ж явища [4, с. 7].

При транспозиції граматичне значення форми не зникає, а виступає в тому чи іншому варіанті. Транспозиція не буває довільною, вона обумовлена парадигматичним значенням граматичної форми. Транспозиція – один із засобів реалізації семантичних значень граматичної форми як члени – опозиції.

Згідно, стилістичне використання форми не протистоїть її граматичному значенню.

Контекстуальна морфологічна синонімія граматичних форм обумовлена їх семантичною структурою. Вживаючись з метою комунікації, мовні знаки передають не тільки думки, ідеї, а і експресивно-стилістичні відтінки, які здійснюються переносним вживанням [2, с. 41].

Окрема форма може видозмінюватися, модифікуватися в умовах того чи іншого контексту, набувати невластивих їй функцій. Взаємодія вторинних функцій з первинним системним закріпленням сприяє витворенню функціонально-семантичної парадигми окремої форми, яка в комплексі з іншими формами певної категорії складає потенційну можливість у реалізації

значеннєвих відтінків цілісної категоріальної структури. У даному разі слід вести мову про синонімію граматичних форм, а не про витворення окремої величини як граматичної категорії. Виділення окремих форм способів ґрунтується на тих чи інших семантичних особливостях дієслівних лексем або їх синтагматичній закріпленості.

У системі українського дієслова широко представлена функціональна транспозиція дійсний спосіб – наказовий спосіб. Відповідні форми, вживані у функції дійсного способу, мають додатковий значеннєвий відтінок негативного ставлення мовця до тих або інших дій чи станів. Наприклад: *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду помий, та тоді й лягай, а як другі півні прокричали – вставай, світи і знову за гребінь* (П. Мирний). У поєднанні зі сполукою візьми та й форма наказового способу вживається для вираження раптовості дії і співвідноситься за реальним значенням з дієсловом у формі минулого часу доконаного виду. Наприклад: *Райко, візьми та й пошли гроші ті, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму* (С. Васильченко). Форми бажаного способу використовуються для вираження некатегоричного спонукання до дії у формі розповідного або питального речення. Наприклад: *Зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті; Чи не зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті.*

Дієслова дійсного способу, що поєднуються з модальними частками (ніби, мов, немов, наче тощо), набувають значення сумніву, припущення, тобто ірреальності.

Наприклад: *Ішли і вже ніби не впізнавали знайомих кварталів, вулиць, будинків* (О. Гончар).

Дійсний спосіб може вживатися у функції наказового.

Дієслова дійсного способу теперішнього часу із значенням волевиявлення (бажання, заборони, закликання, прохання тощо) у живому мовленні часто набувають емоційного забарвлення і стають експресивним центром вислову.

Наприклад: *Іменем Реввійськради республіки наказую скласти зброю* (О. Довженко).

Наказовий спосіб використовується у вторинній функції на позначення умовного способу, виражаючи додатковий відтінок безперечної обумовленості дії за відповідних супровідних обставин. Наприклад: *Мати знала, що застукай його в хаті білі, та й ще й довідайся, з ким і де був, не помилують...* (А. Головка).

Наказовий спосіб викликає інтерес багатством варіативних значень.

Формами українського імператива за допомогою відповідної інтонації можна передавати:

1. Прохання: *О де ти, брате мій? Прийди хоч на хвилину!...* (В. Сосюра);
2. Запрошення: *Як одужаєш, то вертайся в роту, радо прийму* (О. Гончар).
3. Побажання: *Нехай серця не знають супокою, Хай обганяють мрії часу біг...* (В. Симоненко).
4. Заперечення: *«Гляди ж, каже пані, – як не будеш по-моєму робити, то я вмру!»* (Марко Вовчок).
5. Повчання: *Пам'ятайте, товариші, не тільки Батьківщина, не тільки весь світ, а навіть прийдешні століття дивляться сьогодні на нас!* (О. Довженко).
6. Погрозу: *«Не підходьте, пане, не підходьте!» – озвався мій понуро* (Марко Вовчок);
7. Дозвіл: *Помітивши замполіта, офіцери схоплюються... – Сидіть, – махає рукою Воронцов* (О. Гончар).

Однією з найважливіших ознак імператива є безпосередня апеляція до адресата, яка може бути імпліцитною /особовий займенник або звертання відсутні/ або експліцитною/ особовий займенник або звертання наявні/ [4, с. 14].

Особовий займенник логічно й психологічно увиразнює контакт між мовцем і слухачем, інтенсифікує імператив у бік або загострення, або послаблення його волюнтативної семантики. Препозиція підсилює, постпозиція, як правило, послаблює волюнтативне значення.

Порівняйте: *Ти забери свою книгу і Забери ти свою книгу.*

Характерною ознакою наказового способу є імперативність. Послаблення цієї ознаки сприяє розвитку в дієсловах наказового способу значень, близьких до значень дійсного та умовного способів.

Форми другої особи однини наказового способу у функції дійсного вживаються:

1) Для передачі необхідної дії:

Наприклад: *Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать, а ти стій, не моргни!*
(Марко Вовчок);

А тепер сиди і гадай, як би навпростець пробігти від гармати до крайніх сосен (Ю. Збанацький).

2) При образному вираженні несподіваної або раптової дії:

Наприклад: *Усі мовчали, а я візьми і скажи. Ну і почалося; Він візьми і прийди. Коли це де не візьмись, підскочило ззаду три своїх, як рубонуть венгерців...* (П. Мирний).

Такі ж форми властиві усному розмовному мовленню.

3) Для підкреслення нездійсненої безрезультативної дії:

Наприклад: *«От і впізнай людину з виду», - мовив запорожець.»*
(Марко Вовчок);

Чимало дієслів у формі наказового способу, що припинили передавати спонукування до дії, увійшло до складу експресивно забарвлених фразеологічних сполучень типу того і жди, того й гляди, хоч вовками вий, хоч сядь та й плач тощо.

Форми умовного способу наближається до дійсного, виражаючи можливу/неможливу/ дію, доречну/недоречну/ дію, ймовірну дію, припущення, побоювання.

Наприклад: *Він міг би і головою бути* (М. Стельмах) – виражає можливу дію;

Не сталося б чого з тобою, синку (М. Стельмах) – виражає побоювання.

Форми умовного способу можуть набувати значень, що характерні для наказового способу. Вони можуть виражати пораду, прохання, запрошення,

категоричну вимову, бажану дію, дозвіл, дорікання, пропозицію, пом'якшений наказ, застереження.

Наприклад: *Пішов би ти, Артеме, спати* (А. Головка);

Ти б колись, Михайлику, і до нас заскочив. Ідеш собі з ковзанки, то й заверни в наш двір (М. Стельмах) – виражає пораду.

Залежно від ситуації, контексту, від лексичного значення компонентів висловлення порада може мати різне експресивне забарвлення.

Наприклад: *Не ліз би ти, командир, іди звідси, не заважай людям* (Ю. Збанацький);

Говорив би ти, батько гетьмане, твоє слово – закон (П. Куліш).

У першому реченні порада з відтінком згрубілості (не ліз би), а в другому – порада в поважній формі.

Форми умовного способу вживаючи у значенні наказового можуть виражати пропозицію, застереження.

Наприклад: *Може б хто послухав казки?* (Леся Українка);

Не заколов би ти його своїми вусами, – гукали бійці на Блаженка (О. Гончар).

Отже, значення дієслівних способів не вичерпується усталеними морфологічними формами/дійсного - часовим, умовного – формами минулого часу + частка би /б/, наказового – своєрідними особовими формами. Транспозицією одного способу в іншій не тільки урізноманітнюється процес мовлення, а й стилістично збагачується.

Так, умовний спосіб у функції наказового вживається з метою пом'якшення спонукальності. Інфінітив у функції наказового надає вислову більшої офіційності, категоричності.

Отже, функціонально-стилістична транспозиція можлива у сфері як форм, так і інтонації + питальна інтонація в певних умовах може виражати спонукання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Олександр Іванович Бондар. – Одеса, 1998. – 369 с.
2. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу // Мовознавство. – 1986. - № 2. – С. 41 – 45.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
4. Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка) / А. Джура // Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 17 с.
5. Піддубська І.В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм / І. Піддубська // Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2000. – 19 с.

Lyubov Vlasenko

THE SYNONYMIC TRANSPOSITION OF GRAMMATICAL VERB FORMS

In the article the synonymic transposition, conditioned the semantic structure of grammatical forms, is considered, the problem of transformation of mood forms is explicated. Particular attention is paid preconditions transposition of grammatical form of the verb.

The emphasis on the ambiguity of the term transposition. In the article analyzes the secondary functions of grammatical forms of verbs considered synonymous convergence of these forms, in separate ways verb forms.

Key words: transposition, synonymic approachment, expressiveness, semantics, modality, temporality, metaphor.

Любовь Власенко

СИНОНИМИЧЕСКАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ФОРМ ГЛАГОЛА

В статье рассмотрена синонимическая транспозиция, которая обусловлена семантической структурой грамматических форм, выяснено проблему переходности наклонений. Особое внимание уделено предпосылкам транспозиции грамматической формы глагола.

Сосредоточено внимание на многозначности термина транспозиции. В статье проанализированы вторичные функции грамматических форм глаголов, рассмотрены синонимическое сближения этих форм, выделены отдельные наклонения форм глагола.

Ключевые слова: транспозиция, синонимическое сближение, экспрессия, семантика, модальность, темпоральность, метафоричность.